

Szakmai beszámoló. Szalai Andrea (vezető kutató) – OTKA PD 101752

1. A kutatási projekt címe

Nyelvészet antropológiai vizsgálatok a romani nyelvről

(Nyelvi ideológiák a romaniról Közép-Kelet-Európában)

2. A kutatási projekt rövid összefoglalása

A kutatás egy romani anyanyelvű közösségekben végzett antropológiai nyelvészeti terepmunka adataira támaszkodva elemezte egy olyan roma etnikai csoport – a gábor romák¹ – diskurzus-stratégiáit, amelynek romani változatát az ezredfordulóig alig vizsgálták. Egyrészt a hétköznapi interakció különféle helyzeteiben (pl. kisgyermekhez címzett beszéd, kínálás, ugratás, játékhelyzet stb.), másrészt nyilvános, formális helyzetekben (pl. politikai diskurzus) tette vizsgálat tárgyává néhány kulturális meghatározottságú diskurzív forma használatát, pragmatikai és társas funkcióit és ezek társadalmi nemi vonatkozásait. Továbbá elemezte a pragmatikai funkciót magyarázó nyelvi ideológiát és annak kapcsolatát a társadalmi nemi ideológiákkal.

Az eredményeket tanulmányok, konferencia-előadások és egy egyetemi kurzus formájában, valamint egy önálló monográfia kéziratában összegezte.

A kutatás hozzájárulhat (a) a nemzetközi romani nyelvészetben még mindig alulreprezentált szociolingvisztikai kutatások térnyeréséhez; (b) a nyelvi ideológiák antropológiai nyelvészeti elméleteinek gyarapításához; valamint (c) a gender-nyelvészet és (d) a diskurzus-elemzés szakirodalmához is.

3. Honnan származnak az elemzett nyelvi adatok? A kutatás helyszíne, a vizsgált roma közösségek

¹ A *gábor* etnonimát e roma csoport tagjai rendszerint a kifelé irányuló önmeghatározás során, a román vagy magyar nyelvű kommunikációban használják önmaguk megnevezésére. A nem cigányok (gázsók) Erdély- és Románia-szerte „gábor cigányként” ismerik őket. A romani nyelvű kommunikációban rendszerint egy „mi” és „ők” oppozíciót alkalmaznak: az „*amarã roma, amarã feli roma*” ’a mi romáink, a magunk fajta romák’ terminussal utalnak saját etnikai csoportjukra, megkülönböztetve azt más (nem gábor) romáktól („*aver roma*”).

A projekt keretében háromnyelvű erdélyi gábor roma közösségekben végeztem antropológiai nyelvészeti kutatást. (A társadalmi különbségtétel nyelvi és más ideológiáiról ezekben a közösségekben ld. Szalai 2014a) A munka célja betekintést nyerni romani anyanyelvű közösségek egyes diskurzusztratégiáiba, valamint az azok pragmatikai és társas szerepével kapcsolatos „laikus”, beszélői vélekedések rendszerébe. A közlemények és a kutatási eredményeket összegző *Pragmatikai érték és társadalmi nem. Átok és eskü erdélyi gábor roma közösségek nyelvi ideológiájában és nyelvhasználatában* című monográfia kézírata egy két és fél éves terepmunka tapasztalatait és az annak során rögzített nyelvi adatok egy részét dolgozzák fel.

Egy olyan roma etnikai csoport nyelvhasználatát vizsgálják, amelynek romani változatáról és nyelvi gyakorlatairól egyaránt keveset tudunk. Gábor roma közösségekben az 1990-es évek végéig nem végeztek hosszú távú, részt vevő megfigyelésen alapuló kutatást, és az e közösségekben beszélt romani változatot sem vizsgálták. (A dialektus dokumentációja jelenleg egy fonológiai tanulmányra /Gardner – Gardner 2008/, néhány folklórszövegre /Bari 1990/ és egy metanyelvi diskurzusként értelmezhető lassú dalra /Kovalcsik 1998, 1999a/ korlátozódik.) Gábor roma közösségekben végzett antropológiai kutatás eredményeiből két friss monográfia jelent irat meg: az egyik elsősorban a presztízsgazdaság és fogyasztás etnicizált ideológiáit és gyakorlatát vizsgálja (Berta 2014b), a másik pedig egy lokális közösség átfogó etnográfiai leírását adja (Olivera 2012). A tervek szerint ezekhez csatlakozik a projekt eredményeit összegző kézirat, amely gábor roma közösségek nyelvhasználatának egyes aspektusait vizsgálja.

A terepmunka nagy részét egy Maros megyei régió gábor roma közösségeiben végeztem. Az itt élő gáborok három, egymással szoros társadalmi és gazdasági együttműködést fenntartó roma közösséget különböztetnek meg, amelyekre gyakran az „*ol trin gava*” ’a három falu’ szinekdóchéval utalnak. A „három falu” gábor közösségei sűrű hálózatos közösségek, amelyeknek tagjait konszangvinikus és affinális rokoni relációk és a társadalmi és gazdasági együttműködés különböző formái kapcsolják össze. A gábor roma közösségekben az etnikai endogámia a preferált gyakorlat: elutasítják mind a más romákkal, mind pedig a nem romákkal (magyarokkal, románokkal) való házasságot.

A legtöbb időt abban a közösségben töltöttem, amelyre a gáborok Erdély-szerte olyan metaforákkal utalnak, mint az „*o čentro*” ’a centrum’ vagy „*o baro gav*” ’a nagy falu’. Ez a terminológia is jelzi azt a társadalmi jelentőséget és presztízst, amely a település mintegy 800

fős roma közösségének egyes szegmenseihez kapcsolódik. A publikációkban erre a településre, illetve az ide kötődő gábor közösségre magam is a romák közötti diskurzusból kölcsönzött Nagyfalu névvel utalok. Etikai okokból a településneveken kívül a személyneveket is megváltoztattam. A „három faluban” és a megyeszékhelyen élő gábor romák rokonsági hálózatának szálait követve tartós kapcsolatot alakítottam több, más településeken (Tordán, Kolozsváron, Nagyváradon stb.) élő roma családdal is, és különféle családi és közösségi eseményeken vettem részt körükben is.

A gábor romák rendszerint háromnyelvűek. Anyanyelvük a romani nyelv egy eddig kevésbé vizsgált vlah romani dialektusa (A gábor romani dialektuson belüli variációról ld. Szalai 2014a). Felnőttként a tágabb társadalmi környezet és az állam nyelveként beszélik a román nyelvet, és sokan elsajátítják a regionális magyar változatot is. Az általam ismert közösségek többnyelvűsége meglehetősen stabil és romani-domináns. Az intraetnikus kommunikáció nyelve a romani, a családban és a közösségi események (pl. virrasztók, esküvők, nyilvános eskük) diskurzusaiban, informális és formális helyzetekben egyaránt elsősorban ezt használják. A magyart és a románt a gyerekek az interetnikus kommunikációban, az iskolában és az elektronikus médiából sajátítják el. Sok kisgyermek minimális magyar és/vagy román nyelvtudással kezdi meg az iskolát.

A rendszerváltás óta a gábor romák többsége közvetítő kereskedésből él, továbbá vannak, akik bádogos és egyéb építőipari munkákat végző családi vállalkozást működtetnek. Nagyfokú gazdasági mobilitás jellemző körükben, sokan Románián kívül vállalnak munkát, például Magyarországon kereskednek. Vannak családok, akik az év nagy részét Magyarországon töltik, gyerekeik itt járnak iskolába. Ezen kívül számos más európai országban is szerencsét próbáltak (Franciaországtól Belgiumig, Horvátországig és Szlovéniáig), a 90-es években többeknek voltak török gazdasági kapcsolataik, az utóbbi néhány évben pedig sokak érdeklődése Oroszország felé fordult (A gábor romák gazdasági stratégiáiról ld. Berta 2014a).

4. Az antropológiai nyelvészeti terepmunkáról és annak módszereiről

2000 óta több mint 2 és fél évet töltöttem el antropológiai nyelvészeti terepmunkával gábor romák között. Ezen belül a most lezárult OTKA-projekt keretében összesen 5 hónapot töltöttem Erdélyben terepmunkával.

Elsajátítottam és folyékonyan beszélem az általuk beszélt romani dialektust.

A terepmunka tapasztalatai hívták fel a figyelmemet két, a hétköznapi interakció különféle helyzeteiben és a nyilvános, formális beszédesemények során is gyakori diszkurzív forma, az átok és a feltételes átok használatának változatosságára és annak társadalmi nemi összefüggéseire. Vannak olyan hétköznapi beszédhelyzetek, amelyekben ezek használata szociokulturális elvárás. Ezért kezdtem szisztematikusan megfigyelni és dokumentálni azok használatát különféle interakciós helyzetekben és beszédeseményekben.

Az adatgyűjtés során a beszédetnográfia és a nyelvészeti antropológia elméleti és módszertani alapelveit követtem (Duranti 1988, 1997: 4. fejezet), ezért a nyelvi adatokat a társadalmi kontextusba ágyazott beszédtevékenység vizsgálatából merítettem. Elsősorban a résztvevő megfigyelés módszerét alkalmaztam. Igyekeztem minél többféle beszédhelyzetben részt venni, és alkalmanként, ha a helyzet és a résztvevők ezt lehetővé tették, az ott zajló interakcióról hang- vagy videofelvételt is készíteni. Elsősorban spontán, nem elicitált diskurzusok rögzítésére törekedtem. A részvétel módja a beszédhelyzettől függően a passzív jelenléttől az olyan aktív formákig terjedt, amelyekben magam is hozzájárultam az interakcióhoz, és szükség esetén alkalmaztam is azokat a diskurzusstratégiákat, amelyeket vizsgáltam. Az interjúhelyzetektől eltekintve arra törekedtem, hogy ne kerüljek a figyelem középpontjába és minél kevésbé befolyásoljam az események és a társalgás menetét. Bizonyos helyzetekben, például a különféle közösségi eseményeken (pl. nyilvános eskü, virrasztó, temetés, esküvő) eleve csak a passzív részvételt lehetővé tevő „elfogadott szemlélő”, „hivatásos fültanú” (Duranti 1997: 101) szerep volt elérhető számomra.

A résztvevő megfigyelés során külön figyelmet fordítottam a nyelvi viselkedést, különösen az átok- és feltételesátok-használatot magyarázó és értékelő spontán metapragmatikai kommentárookra. Ezen kívül a témában számos, lazán strukturált interjút is készítettem, amelyek a vizsgált diszkurzív formák nyelvi formájának és pragmatikai funkciójának viszonyával, valamint használatuk helyzeti és társadalmi változatosságával kapcsolatos kérdéseket érintettek. Ezek az interjúk voltaképpen explicit metanyelvi diskurzusok, az átok és a feltételes átok szerepével és használatával kapcsolatos nyelvi ideológia, és az adott beszédhelyzetben résztvevők nyelvi ideológiához való viszonyának reprezentációi (Laihonen 2008).

5. Kutatási kérdések, a kutatás célja

A kutatás elsősorban két, a romák közötti társalgásban gyakori, kulturálisan sajátos diszkurzív forma, az átok (*armaje*) és a feltételes átok (*trušul*) pragmatikai és társas funkcióit, használatát és az ezzel kapcsolatos nyelvi ideológiát vizsgálta.² Rámutatott arra, hogy ezek a nyelvi formák, amelyeket a nem cigány környezet gyakran a nyelvi agresszió megnyilvánulásaként értelmez és etnikai sztereotípiák megalkotásában is felhasznál, valójában sokféle más pragmatikai és társas célt szolgálnak a romák közötti interakcióban.

A feltételes átkok meglehetősen elterjedt diszkurzív formák a romani interakcióban, számos, különböző roma közösségekkel foglalkozó tanulmányban említést tesznek róluk. Így például olaszországi xoroxano roma (Piasere 2000), az Olaszországban és Horvátországban élő ún. szlovén roma (Piasere 2001, 2002; Zatta 1989, 2002), franciaországi mánus és roma (Williams 2000, 2005), a kelet-kanadai (Salo – Salo 1977) és az USA-beli kelderás (Gropper 1975), a magyarországi másári (Stewart 1994), cerhár (Balázs 1992; Rézműves 1998), a magyar egynyelvű romungró (Kovai 2002), az erdélyi háromnyelvű romungró (Fosztó 2007), kárpátaljai cerhár (Kovalcsik 1999b) roma közösségekben is megfigyelték e formák használatát. Ezért a jelen munka feltehetően más roma közösségek nyelvi gyakorlatának, diskurzus-stratégiáinak elemzéséhez is kínál hasznosítható szempontokat.

A szakirodalomban elsősorban az esküként használt feltételes átkokat vizsgálták (pl. Balázs 1992; Fosztó 2007; Rézműves 1998). Többnyire állítások igazságát alátámasztó vagy ígéret funkciójú formulákként említik azokat, és gyakran a komolyság, az igazság és az őszinteség fogalmát társítják hozzájuk. Arra, hogy a feltételes átkok nem csupán esküként használatosak, és az igazság és a komolyság nem minden használati kontextusban releváns értelmezésükben, csak ritkán történik utalás (Kovai 2002).

A feltételes átkok az erdélyi gábor roma közösségek nyelvi gyakorlatában is gyakoriak: nem csupán a viszonylag kötött forgatókönyv szerint zajló, ritualizált beszédeseményekben (pl. nyilvános eskü), hanem a hétköznapi informális társalgásban és a különféle közösségi események formálisabb stílusú diskurzusaiban is előfordulnak. A közleményekben amellet érvelek, hogy ezek a diszkurzív formák nem csupán egyetlen specifikus beszédaktus (pl. eskü, ígéret) kivitelezésére szolgálnak, hanem jóval általánosabb funkciójuk van a romák

² Nyelvi forma: a struktúráként értelmezett nyelv egységei, például fonológiai, morfológiai, mondattani elemek, szavak. Diszkurzív forma: az interakció, a diskurzus – elemzés céljára kiválasztott – jelenségei, egységei, mint például a hallgatás, az átfedő beszéd, a félbeszakítás, a jóvátevés, a különféle beszédaktusok stb.

közötti társalgásban: a megnyilatkozáshoz való beszélői viszonyulást, hozzáállást (*stance*) és a résztvevők közötti társas viszonyokat jelző, azok megalkotásában fontos szerepet játszó diszkurzív stratégiákként használatosak.

A gábor roma közösségekben rögzített diskurzusok elemzése révén olyan kérdésekre kerestem választ, mint

- Mi a vizsgált diszkurzív formák pragmatikai és társas szerepe a romák közötti interakcióban?
- Hogyan működnek a feltételes átkok mint a beszélői hozzáállást, viszonyulást jelző (Hunston–Thompson 2000, Jaffe 2009) és az illokúciós erőt módosító (pl. erősítő, nyomatékosító) kultúra-specifikus stratégiák?
- Milyen kapcsolat van az egyes átok- és feltételesátok-formák nyelvi formája, pragmatikai értéke és társas funkciója között?
- Hogyan hozzák létre és hogyan magyarázzák ezt a kapcsolatot a közösség tagjai a nyelvi ideológia segítségével, és mi a szerepe ebben a társadalmi nemekkel kapcsolatos elképzeléseknek? Tekinthető-e az átokhasználat a férfi-női státuskülönbséget fenntartó nyelvi gyakorlatnak? Hogyan válik e diszkurzív formák használata társadalmi nemileg értelmezett és etnicizált, romákra jellemzőnek tartott nyelvi gyakorlattá?
- Mi a feltételes átkok társas funkciója a romani interakcióban? Hogyan működik a feltételes átok mint a kapcsolati munka (Locher – Watts 2005) /arc munka stratégiája? Miért lehet egy átok udvarias?
- Mi a szerepe az átkoknak a nyelvi szocializációban? A kisgyermeknek címzett átkok hogyan válnak a becézés vagy az ugratás eszközeivé (Réger 2007)? Melyek az átokhasználatot kísérő legjellemzőbb kontextualizációs jelzések (Gumperz 1992) a gondozói beszédben?

A megírás során arra törekedtem, hogy a kötet hasznos segédanyag lehessen romológiai, nyelvészeti (szociolingvisztikai, antropológiai nyelvészeti, valamint szociopragmatikai) és antropológiai, néprajzi kurzusokon is: azaz egyszerre szolgáljon információkkal a roma szóbeli kultúra egyes aspektusairól, ugyanakkor illeszkedjen a nyelvi ideológiákat vizsgáló antropológiai nyelvészeti antropológiai szakirodalomba és egyes szocio-pragmatikai elméletek keretébe is.

6. A kutatás eredményeinek rövid összefoglalása

A kutatás során a feltételes átkok viszonyulásjelző szerepét egy cselekvésközpontú perspektívából, az általuk kísért beszédaktusokra gyakorolt hatáson keresztül próbáltam megragadni. Amellett érvelek, hogy azok olyan konvencionális illokúcióserő-módosító eszközöknek tekinthetők (Holmes 1984), amelyek elsősorban a beszédaktus illokúciós hatását módosítják, jellemzően erősítik (Sbisà 2001). Nem csupán a megnyilatkozás egyetlen elemét, hanem a teljes megnyilatkozást, és az annak kimondásával kivitelezett beszédaktus illokúciós erejét, hatását módosítják. Gyakori, hogy az interakcióban a beszélő korábbi, például az előző fordulóban tett megnyilatkozását módosítják. Ezért is volt fontos, hogy ne csupán mondat szinten, hanem a diskurzus kontextusában vizsgáljam őket.

A feltételes átkokat módosítóként több tekintetben is kontextuális rugalmasság (Holmes 1984; Wee 2004) jellemzi. Egyrészt azért, mert nem csupán bizonyos beszédaktusokra vagy beszédaktus-osztályokra specializált módosítók, hanem számos különféle beszédaktushoz kapcsolódhatnak. Másrészt azért, mert a legtöbb feltételesátok-formuláról elmondható, hogy ugyanazon formula különböző típusú (erősítés vagy tompítás) és erejű módosító stratégiák (pl. erősebb vagy gyengébb erősítés) kivitelezésére szolgálhat különböző kontextusokban. Bár a feltételes átkok funkciója gyakran az erősítés, azok használhatók az illokúciós erő tompítására vagy átalakítására is: lehetnek akár a tréfa, az ugratás vagy irónia jelzései is (Kratz 1989). A gáborok közötti interakcióban a feltételes átkok kontextualizációs fogódzók (Gumperz 1992), azaz olyan metapragmatikai jelzések, amelyek a folyamatban levő interakció részeként jelzik a beszélő üzenethez való viszonyát, illetve támogatják a hallgatót annak felismerésében (Silverstein 1993).

A gáborok nyelvi gyakorlatában a feltételes átkok indexikus diszkurzív formák (Johnstone 2008, Johnstone-Kiesling 2008), amelyeket a résztvevők rendszerint a kontextus egyes dimenzióira, elsősorban a megnyilatkozáshoz vagy a helyzethez való viszonyulásra, esetenként pedig beszédaktusra vagy beszédeseményre, vagy a résztvevők viszonyára (pl. társadalmi távolság vagy közelség) utaló jelzésként értelmeznek. Az elkészült monográfiában azt a nyelvi ideológiát is vizsgáltam, amelyen keresztül a közösség tagjai megalkotják, értelmezik és racionalizálják ezeknek a formáknak a jelentését. Ez az ideológia nemcsak azért tekinthető metapragmatikai ideológiának (Silverstein 1993), mert a nyelv kontextusban való használata és jelentése a tárgya. Metapragmatikai ideológia abban a szűkebb értelemben is, hogy elsősorban egy diszkurzív

forma és egy pragmatikai funkció (viszonyulásjelzés, illokúcióserő-módosítás) kapcsolatát tematizálja.

Amíg azoknak a szemiotikai társításoknak, amelyek egy nyelvi formát valamilyen társadalmi kategória vagy identitás (pl. nemzet, etnicitás, társadalmi osztály vagy nem) jelölőjének (pl. indexének, ikonjának) tekintenek, jelentős figyelmet szentelt a szakirodalom, a nyelvi formákat pragmatikai kategóriákkal (pl. viszonyulás, beszédaktus) összekapcsoló résztvevői ideológiákat kevésbé vizsgálta. (A nyelvi formák, a viszonyulás és a társadalmi identitás közötti közvetett indexikus kapcsolatról ld. pl. Ochs 1992, 1996; Silverstein 2003, Kiesling 2005a,b.) A feltételes átok gábor roma ideológiájának elemzése erre a kevésbé vizsgált aspektusra irányítja rá a figyelmet. Az alábbiakban Irvine – Gal (2000) elméletére támaszkodva összefoglalom, hogy ez az ideológia milyen stratégiák és szemiotikai folyamatok révén teremti meg és magyarázza a feltételes átok nyelvi formája és pragmatikai értéke közötti összefüggést.

Bár a legtöbb *trušul* pragmatikai értéke a résztvevők értelmezésétől függ és csak a beszédhelyzet kontextusában határozható meg, a gábor romák e diszkurzív formák jelentését egy olyan nyelvi ideológia segítségével magyarázzák és racionalizálják, amely a nyelvi forma (pl. a referens szemantikai jegyei: etnicitás, társadalmi nem, kor) és a pragmatikai érték (módosító potenciál) között megfeleltetéseket hoz létre. Ez a racionalizáló ideológia a sokszínű, kontextusfüggő nyelvi gyakorlat részleges, egyszerűsítő értelmezését adja.

Az ideológia egyik legkidolgozottabb aspektusa a referensválasztás. Amint azt a monográfia 12. fejezete részletesen bemutatja, a gábor romák a referensre utaló főnévi csoport szemantikai jegyei ([+/-ROMA], [+/-FÉRFI], [+/-IDŐS] stb.) alapján különböző pragmatikai értéket társítanak a feltételesátok-formulákhoz. Ez az ideológia megkülönbözteti a referens azon szemantikai jegyeit, amelyek alkalmassá teszik a formulát a megnyilatkozás melletti elkötelezettség jelzésére és az illokúciós erő erősítésére, azoktól a szemantikai jegyeiktől (pl. [-HUMÁN], [-ROMA], [+IDŐS]), amelyek kizárják azt, hogy az adott referenst tartalmazó formula elkötelezettséget jelző, erősítő *trušul* legyen a romák közötti diskurzusban. Ez a különbségtétel a metapragmatikai klasszifikációban dichotómiák (*komojo trušul* 'komoly *trušul*' vs. *phiras* 'tréfa') formájában jelenik meg.

Ezen kívül a gábor romák különbséget tesznek erősebb és gyengébb *trušulok* között. Ez a distinkció arra utal, hogy a feltételes átok módosító ereje különböző stratégiák, így például a referensválasztás révén tovább árnyalható (pl. nagyobb vagy kisebb mértékben

erősíthető). A feltételes átok tehát olyan diszkurzív forma, amellyel nem csupán a viszonyulás módja (elkötelezett-e a beszélő a megnyilatkozás mellett vagy nem), a módosítás típusa (erősítés vagy nem), hanem a viszonyulás, illetve a módosítóerő különböző fokozatai is kifejezhetők. Stratégiai hasznosíthatósága részben épp abban rejlik, hogy a különböző formák közüli választás révén a beszélő – a helyzetnek és interakciós céljainak megfelelően – a beszédaktushoz való viszonyulás különböző fokozatait, árnyalatait is ki tudja fejezni. Asszertív aktusok esetében például a *trušul* nyelvi formájának megválasztásával jelezni tudja, hogy mennyire elkötelezett a megnyilatkozás proposíciójának igazsága mellett (episztemikus viszonyulás erőssége), direktívumok esetében kifejezheti, hogy mennyire szeretné rávenni a címzettet valaminek a megtételére (az érzelmi-akarati viszonyulás erőssége), elkötelező aktusok esetében pedig jelezheti, hogy milyen mértékben kötelezi el magát egy jövőbeli cselekedet megtétele vagy az attól való tartózkodás mellett stb. A referensválasztás olyan, lexikális választással kivitelezett módosítási stratégia, amely magát a módosítót módosítja. Az ezzel kapcsolatos racionalizáló magyarázatok voltaképpen egy, a módosító módosításáról szóló "laikus", népi metapragmatikai ideológia részei.

A legkidolgozottabb pragmatikai distinkciók a referens neméhez kapcsolódnak. A referens nemével kapcsolatban gábor roma férfiak és a nők is gyakran hangsúlyozták, hogy „*P’ol žuvle ame na pre thovah trušul.*” ’Nőkre mi ((a gábor romák)) nemigen teszünk *trušult*./Nőkre mi nem nagyon esküszünk.’ Ez a metapragmatikai kommentár a nyelvi gyakorlatoknak csak részleges leírását adja: csak a helyzetek egy részére, például a nyilvános, formális helyzetek centrális diskurzusaira és az eskü és a fogadalomtétel beszédeseményére érvényes. A *trušul*-használatot magyarázó társadalmi nemileg értelmezett nyelvi ideológia láthatatlanná teszi, „törli” azokat az informális interakciós helyzeteket, amelyekben – főként a közeli, egymást jól ismerő beszédpartnerek közötti társalgásban – női referenst tartalmazó formulák is lehetnek erősítőik. (Ld. például a játék közbeni diskurzust a monográfia 12. fejezetében.)

A referens nemének a módosító erő mértékével (a *trušul* erősségével) kapcsolatos magyarázatokban is kitüntetett szerepe van. Általános az a vélekedés, miszerint „*Po murš majbaro-j o trušul!*” ’A férfire mondott feltételes átok erősebb./A férfire tett eskü hitelesebb.’ A női referenst tartalmazó feltételes átkoknak a gábor romák rendszerint kisebb erősítő képességet tulajdonítanak, és használatukat csak a hétköznapi interakció egyes

helyzeteiben, és ott is csak a társadalmi közelséggel jellemezhető résztvevői relációkban tekintik helyénvalónak.

Ez a 'férfi referens = erősebb *trušul'* vs. 'női referens = gyengébb *trušul'* dichotómia a fraktális rekurzivitás folyamatában jön létre. Esetünkben egy diszkurzív forma (a feltételes átok) különböző variánsainak jelentését a közösség nyelvi ideológiája a társadalmi nemi ideológia mintáinak kivetítése, rekurziója révén hozza létre. Ez a rekurzív lépés nem gender-indexeket, azaz nem a beszélő nemére utalóként értelmezett nyelvi formákat („férfias” vs. „nőies” *trušulok*) hoz létre, hanem pragmatikai értéket, pragmatikai értékek dichotómiáját alkotja meg a társadalmi nemi dichotómia feltételesátok-formulákhoz társítása révén.

Az a dichotomizáló eljárás, amely a *trušulok* módosító, viszonyulásjelző potenciálja között a referens neme alapján különbséget tesz, további, a nyelvi formákra, cselekvésekre és a használók közötti viszonyokra vonatkozó oppozíciókat eredményez. A férfira utaló formulákhoz (a *papo* 'nagyapa' referens kivételével) – az általuk módosított beszédaktus és a szituáció függvényében – az erős asszertív pozíció, a komolyság, az igazság, a hitelesség, a használati helyzet formalitása, az udvariasság/tisztelet jelzése társul. Ezzel szemben a női referenst tartalmazó feltételesátok-formulákhoz a beszélő gyengébb asszertív pozíciója, a hitelesség kisebb foka, a helyzet informalitása, valamint az udvariasság-tiszteletesség helyett a társadalmi közelség és bizalmasság kapcsolódik. Sőt, a közösség nyelvi ideológiájában egyes női referenst tartalmazó formák (pl. „*Haljon meg az én Lizám/az én leánykám/az én kicsim!*” (Fem.)) – helyzettől függetlenül – a komolytalanság, az irónia („*csúfságot*”), az indirekt szexuális célzásokat tartalmazó ugratás jelzései.

Bár a legtöbb feltételesátok-formula viszonyulásjelző és módosító ereje nemcsak a nyelvi forma függvénye, a gábor romák a nyelvi ideológia révén olyan szemiotikai társításokat hoznak létre, amelyben a referensre utaló főnévi csoport szemantikai jegyei, például a referens etnikai hovatartozása, neme a módosítás típusát és mértékét (erősebb vs. gyengébb erősítő) meghatározó, lényegi jeggyé, azaz a formula pragmatikai értékének esszenciájává, ikonjává válik (ld. Irvine – Gal 2000 ikonizáció fogalmát).

Ez a feltételes átok jelentését és használatát racionalizáló ideológia – mint a nyelvi ideológiák általában – több szempontból is részleges és egyszerűsítő (Kroskriy 2004, Bartha 2007). Ebben az ikonizáció mellett a törlés folyamatának is jelentős szerepe van. Törlésként értelmezhető például annak figyelmen kívül hagyása, hogy a viszonyulásjelző és módosító erő rendszerint nemcsak a nyelvi forma, hanem számos más tényező (pl.

beszédhelyzet, téma, résztvevők közötti viszonyok) függvénye. Az ideológia továbbá elfedi azokat a használati mintákat, amelyek nem illeszkednek a gender-dichotómiához. Így például mellékesként vagy kivételesként kezeli azokat a helyzeteket, amelyekben a férfi referenst tartalmazó formák nem erősítők, hanem a színlelt udvariasságot vagy az ugratást szolgálják, akárcsak azokat, amelyekben a nőkre tett *trušul* a megnyilatkozás illokúcióját erősíti.

A nyelvi ideológia nemcsak a pragmatikai érték, hanem a *trušul*-használatra vonatkozó elvárások és preferenciák tekintetében is társadalmi nemi különbségeket hoz létre. Bizonyos referens-választási stratégiák, például az önreferencia alkalmazása a nők számára korlátozott. A nők esetében az önreferenciát tartalmazó formát a gábor romák nemcsak a megnyilatkozáshoz való viszonyulás, hanem a beszédpartnerhez való viszony, a társadalmi közelség indirekt jelzésének is tekintik. Mivel a közelség, az intimitás kifejezését számos helyzetben és résztvevői relációban (különösen a vegyes nemű interakcióban) helytelenítik, az önreferenciát tartalmazó feltételes átkok használatát is igyekeznek korlátozni. Erre szolgál a női önreferencia-használatot korlátozó, bizonyos helyzetekben pedig azt helytelenítő ideológia. Egyes formulák (pl. „*Vágják le a lábaimat, ha...!*”, „*Lőjenek le, ha...*”) jelentése és használatának megítélése szintén a beszélő nemétől függően eltérő: míg férfi beszélő esetében a gáborok erősítőnek tekintik és elfogadják azok használatát, nők esetében a tisztátalansággal és szexualitással kapcsolatos képzeteket társítanak azokhoz, és használatukat negatívan minősítik („*bolond szó*”, „*csúf szó*”).

Amint azt a monográfia 11. fejezete a referensválasztás társas aspektusainak elemzése kapcsán bemutatja: a feltételes átkok egyidejűleg több tekintetben is diskurzuszpozíciókat alakító, stratégiai eszközök. A *trušulok* formájának megválasztásával nemcsak a megnyilatkozáshoz (*idea positioning*, lásd Eckert – McConnel-Ginet 2003: 157–191), hanem a résztvevőkhöz való viszony (*subject positioning*), például a társas közelség vagy távolság is kifejezhető, alakítható. A referens nyelvi formájának megválasztásával a beszélő saját társas képére és a jelenlevőkhöz való viszonyára vonatkozó üzeneteket is közvetíthet, például a diminutív-használat révén szerény, saját pozícióját leértékelő személyként pozícionálhatja magát a diskurzusban (Szalai 2014b). A feltételes átkok tehát ebben az értelemben is multifunkcionális, sokféle interakciós és társas cél érdekében hasznosítható interakciós források.

Kratz (1989) az áldást, az átkot és az esküt hatalmi műfajoknak nevezi. Ez a kategória a gábor romák feltételesátok-használatára és az azt racionalizáló nyelvi ideológiára

értelmezésében is releváns. A feltételes átkok ugyanis nemcsak abban az értelemben lehetnek hatalmi műfajok, hogy kimondásukhoz a közösség ideológiája egyes kontextusokban a megvalósulás lehetőségét kapcsolja. Hatalmi műfajok abban a társas interakciós értelemben is, hogy a szóbeli befolyásolás hatékony stratégiái a romani interakcióban. Hatékonyságuk elsősorban nem a potenciális megvalósulás miatti aggodalommal, hanem a társas interakció kapcsolati munkát/arc munkát érintő aspektusaival áll összefüggésben (Szalai 2013b). A feltételes átkok olyan szimbolikus aktus, amellyel a beszélő alapvető fontosságú társadalmi értékektől való megfosztottságot kíván, illetve helyez kilátásba elsősorban önmaga, számára fontos személyek, vagy bizonyos helyzetekben a címzetthez közeli személyek számára. Kimondása tehát szimbolikus arcfenyegető aktus, amelyet a hallgatók – különösen a beszélő önkéntes, önmagára és családjára irányuló feltételes átkai esetében – éppen a résztvevők társas képére és kapcsolatára ható társas következmények miatt nem hagyhatnak figyelmen kívül. A feltételes átkokkal kísért megnyilatkozások címzettre (és más hallgatókra) gyakorolt hatásában megnyilvánuló befolyás az interakcionális hatalom (Mills 2003: 175) egy sajátos típusa, amelyet elsősorban nem a résztvevők közötti státusviszonyok csoportja, hanem a résztvevők kölcsönös arc-érzékenysége hoz létre. A feltételes átkok használata és címzettre gyakorolt hatása természetesen nem független a résztvevők közötti dominancia-viszonyoktól, de nem is kiszolgáltatott annak. Éppen ezért a *trušul*okkal az alacsonyabb státusú vagy hatalom nélküli résztvevők (pl. kisgyermek) is befolyást gyakorolhatnak beszédpartnerükre.

A feltételes átkok másik, közvetett hatalmi aspektusa éppen az egyes formák pragmatikai értékével és használatával kapcsolatos nyelvi ideológia elemzésén keresztül vált láthatóvá. A nyelvi ideológia vizsgálata során a monográfia feltárja a társadalmi nemi ideológiák szerepét a viszonyulást jelző és illokúcióserő-módosító formák jelentésének megkonstruálásában. A gábor roma közösségek társadalmi nemi ideológiája nem egalitáriánus, hanem a férfiak és a nők viszonyát aszimmetrikus, férfi-dominanciával jellemezhető elrendezésnek tekint. A férfi és a női referenst tartalmazó *trušul*-formuláknak eltérő pragmatikai értéket (pl. erősítés vs. irónia, ugratás; nagyobb vs. kisebb módosító erő) tulajdonító nyelvi ideológia – és az általa befolyásolt nyelvi gyakorlat – részben ennek a férfiakhoz magasabb presztízst és tekintélyt társító társadalmi nemi ideológiának a mintáit reprodukálja. Ez a pragmatikai értékek közötti – társadalmi nemi alapú – különbségtétel a férfiak és a nők viszonyát aszimmetrikusnak ábrázoló gender-dichotómiák

nyelvhasználatra való kivetítésének köszönhetően tűnik logikus, ésszerű megkülönböztetésnek. A nemek közötti státuskülönbséggel kapcsolatos elképzelések – amelyek maguk is különböző naturalizáló és racionalizáló ideológiák (patrilinearitás, tisztátalanság stb.) „termékei” – ebben a szemiotikai folyamatban egy pragmatikai distinkciókat létrehozó nyelvi ideológia racionalizálását és legitimálását szolgáló forrássá válnak.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a vizsgált gábor roma nyelvi ideológia és gender-ideológia kapcsolata nem egyirányú. A nyelvi ideológia ugyanis nemcsak támaszkodik a gábor roma közösségek társadalmi nemi ideológiájára, hanem azáltal, hogy annak mintáit egy új szintésre, a feltételesátok-használat nyelvi gyakorlatára is kivetíti, részlegesen reprodukálja is azt (fraktális rekurzivitás). Így közvetve a nyelvi ideológia és az általa befolyásolt *trušul*-használat mint nyelvi gyakorlat is hozzájárul a társadalmi nem-fogalom és a nemek közötti státuskülönbség ideológiájának fenntartásához. Ebben a folyamatban a feltételes átok – egy elsődlegesen pragmatikai célokat (viszonyulásjelzés, illokúcióserő-módosítás) szolgáló nyelvi forma – használata társadalmi nemileg értelmezett, a nemek közötti viszonyok konstruálásában és fenntartásában részt vevő nyelvi gyakorlattá válik.

7. A kutatási eredményeket összefoglaló, elkészült kéziratok

- 2013a Átok és kontextualizáció a romani gondozói beszédben. *Nyelvtudomány (Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica)*, VIII-IX (2012-2013): 151–196.
- 2013b A kínálás pragmatikája gábor roma közösségekben. In Benő A. – Fazakas E. – Kádár E. (szerk.): „...*hogy legyen a víznek lefolyása...*” Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Múzeum Egyesület. 461–474.
- 2014a Ideologies of social differentiation among Transylvanian Gabor Roma. *Acta Ethnographica Hungarica* 59 (1): 85–112. [Theme issue: Roma in Central and Eastern Europe. Ethnicising, Performing and Commodifying Social Differences.]
- 2014b A kicsinyítőképző-használat társadalmi jelentése a gábor romák feltételes átokkal kapcsolatos nyelvi ideológiájában. In Cserti Csapó Tibor (szerk.): *III. Romológus konferencia. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok* 33. Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék. 254–278.

– 2014c *Pragmatikai érték és társadalmi nem. Átok és eskü erdélyi gábor roma közösségek nyelvi ideológiájában és gyakorlatában*. Monográfia. Kézirat. 321 pp.

8. A kutatási eredmények a REGIO folyóirat most készül, a pályázó által szerkesztett, „Nyelvi ideológiák és etnicitás a statisztikai diskurzusban” című tematikus számában

A készülő tanulmányblokk – megjelenése 2015 őszén várható – az etnicitás és a nyelv kapcsolatát vizsgálja, elsősorban a közép-kelet-európai cenzusokban. (A népszámlálásokon kívül más, a nyelv és „nemzetiség” összefüggését (is) érintő adatfelvételekre is kiterjed az elemzés.)

A tanulmányok a demográfiai adatfelvételek dokumentumait (pl. kérdőívek, kitöltési útmutatók, a kérdezőbiztosoknak szóló útmutatók, a népszámlálási adatokat közlő és elemző publikációk) és a demográfusok közötti szakmai vitákat *a nyelv és etnicitás kapcsolatát tematizáló nyelvi ideológiai diskurzusokként* értelmezik. A cenzusokat olyan hatalmi technológiáknak tekintik (Gal 1993; Urla 1993), amelyek nem pusztán előzetesen létező identitásokat regisztrálnak, hanem különböző technikák – például az etnikai és a nyelvi kategorizáció – révén hatást gyakorolnak azok létrehozására és megjelenítésére is.

A blokk a statisztikai adatok „megbízhatóságának” problémája helyett (ld. a „statisztikai realizmus” fogalmát) inkább arra koncentrál, hogy *a nyelvi és etnikai klasszifikáció, valamint a nyelvvel és nemzetiséggel kapcsolatos fogalmak* (pl. anyanyelv, ld. Skutnabb-Kangas 2000:105–115) *meghatározása révén az adatfelvételek hogyan konstruálják meg a nyelvi és a társadalmi valóságot* (Kertzer – Arel 2002).

Az írások külön figyelmet fordítanak azoknak a „szakértői” nyelvideológiáknak az elemzésére, amelyek révén a demográfusok kapcsolatot hoznak létre nyelvi és etnikai kategóriák között (Irvine – Gal 2000). Elemzik például azt, hogy miként válhat az anyanyelv az etnikai vagy nemzeti hovatartozás ikonjává. Vizsgálják a cenzusok homogenizáló stratégiáit is, többek között azt, hogy az elképzelt etnikai homogenitást hogyan vetítik ki a nyelvek közötti viszonyra, láthatatlanná téve ezáltal egyes kisebbségi nyelveket és azok beszélőit (Kontra 2003).

A blokk tartalomjegyzéke:

– Szalai Andrea (MTA NYTI): *Nyelvi ideológiák és etnicitás a statisztikai diskurzusban* (Bevezetés.)

- Dominique Arel (School of Political Studies, University of Ottawa): *A népszámlálások nyelvi kategóriái: visszatekintés vagy előre tekintés?*
- Csernicskó István és Molnár József (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Intézet): *Valós és /vagy konstruált valóság az ukrainai népszámlálásokban*
- Horváth István (Nemzeti Kisebbségkutató Intézet; Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár): *Kategóriák és kategorizációs logikák a romániai népszámlálások gyakorlatában.*
- Szalai Andrea (MTA NYTI): *Nyelv és etnicitás a magyarországi statisztikai diskurzusban. (Különös tekintettel a cigány/roma/beás kisebbség nyelveinek reprezentációjára)*
- Szoták Szilvia (Imre Samu Nyelvi Intézet, Alsóőr): *Nyelv és etnicitás az ausztriai censusokban.*

Az említett blokkban tehát a pályázó 4 minőségben vesz részt: (a) egyrészt szerkesztőként; (b) másrészt a state-of-the-art jellegű bevezető tanulmány szerzőjeként; (c) harmadrészt egy önálló tanulmány szerzőjeként; valamint (d) a Dominique Arel-fordítás lektoraként. A tanulmányokat az OTKA engedélyével utólag szeretném majd a beszámolóhoz csatolni.

9. A kutatási eredményeket összefoglaló előadások

- Egy kultúraspecifikus illokúcióserő-módosító pragmatikája: a feltételes átok szerepe a gábor romani diskurzusban. *MANYE XXIII. kongresszusa, Budapest, ELTE, 2013. márc. 26–28.*
- Az átokhasználat pragmatikája. Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban. SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék–Pragmatika Centrum Országos Kutatóközpont, Szeged, 2014. április 11.
- Diminutív formák, társadalmi nem és kapcsolati munka a gábor romák átokhasználatával kapcsolatos nyelvi ideológiájában. *III. Romológus Konferencia, Pécsi Tudományegyetem Romológia Tanszék, Pécs, 2014. április 25–26.*

10. A kutatási eredmények hasznosulása a felsőoktatásban

- SZTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék: *Társadalmi és nyelvi ideológiák roma közösségekben/roma közösségekről* (előadás, 2 óra hetente, MA hallgatóknak).

11. Egyéb, az OTKA-kutatás témájához kapcsolódó szakértői tevékenység a projekt futamideje során

- Szakmai lektori tevékenység az alábbi monográfia esetében: Berta Péter (2014) *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. (712 + 16 oldal)
- Tolmácsként támogattam gábor romák és a magyar hatóságok közötti kommunikációt tárgyalótermi interakcióban.

12. Hivatkozott irodalom

- Balázs Gusztáv (1992), Átok, eskü, cigánytörvénytörvényes a nagyecsed-i oláh-cigányoknál. (*Armaja, colax, romanji krisi ko cshedake roma*) In: Viga Gyula (szerk): *Kultúra és tradíció II. Tanulmányok Újváry Zoltán tiszteletére*. Miskolc. 629–639.
- Bari Károly (1990), *Le vėšeski dēj*. Az erdő anyja című kötet eredeti, cigány nyelvű szövegei. Országos Közművelődési Központ, Budapest.
- Bartha Csilla (2007), Nyelvi attitűdök és nyelvcsere – Hat magyarországi kisebbségi közösség nyelvi attitűdjeinek összehasonlító elemzése. In: Benő Attila – Fazekas Emese – Szilágyi N. Sándor (szerk), *Nyelvek és nyelvváltozatok I. (Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.)* 84–101.
- Berta Péter (2014a) Intermediate trade, migration, and the politics of ethnicity. Economic strategies among Romanian Gabor Roma. *Acta Ethnographica Hungarica* 59(1): 43–67.
- Berta Péter (2014b), *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága*. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- Duranti, Alessandro (1988), Ethnography of speaking: toward a linguistics of the praxis. In: Newmeyer, F. J. (szerk), *Linguistics: The Cambridge Survey*. Vol. 4: Language: the Socio-cultural Context. Cambridge University Press, Cambridge. 214–228.
- Duranti, Alessandro (1997), *Linguistic Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Eckert, Penelope – McConnell-Ginet, Sally (2003), *Language and Gender*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fosztó László (2007), Beszéd és moralitás: az eskü egy kalotaszegi magyarcigány közösségben. In: Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk): *Lokálisok, határok*,

- találkozások. *Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 81–96.
- Gal, Susan (1993), Diversity and contestation in linguistic ideologies: German speakers in Hungary. *Language in Society* 22: 337–359.
- Gardner, D. J. – Gardner, S. A. (2008), A provisional phonology of Gabor Romani. *Romani Studies* 18(2): 155–199.
- Gropper, Rena C. (1975), *Gypsies in the city*. Princeton: Darwin Press.
- Gumperz, John J. (1992), Contextualization and understanding. In: Duranti, A. – Goodwin, C. (szerk), *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge University Press, Cambridge. 229–252.
- Holmes, Janet (1984), Modifying illocutionary force. *Journal of Pragmatics* 8: 345–365.
- Hunston, Susan – Thompson, Geoff (2000), (szerk), *Evaluation in Text. Authorial Stance and the Construction of Discourse*. Oxford University Press, Oxford.
- Irvine, Judith T. – Gal, Susan (2000), Language Ideology and Linguistic Differentiation. In: Kroskrity, P. V. (szerk.): *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*. School of American Research Press, Santa Fe. 35–83.
- Jaffe, Alexandra (2009) (szerk.), *Stance: Sociolinguistic perspectives*. Oxford University Press, Oxford
- Johnstone, Barbara (2008), *Discourse Analysis*. Blackwell, Oxford.
- Johnstone, Barbara – Kiesling, Scott F. (2008), Indexicality and experience: Exploring the meanings of /aw/-monophthongization in Pittsburgh. *Journal of Sociolinguistics* 12(1): 5–33.
- Kertzer, David I. – Arel, Dominique (2002) (szerk.) *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kontra Miklós (2003), Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika* (1): 24–26.
- Kovai Cecília (2002), Az átokról. „Cigány beszéd” a gömbaljaiak között. *Tabula* 5(2): 272–290.
- Kovalcsik Katalin (1998), „Ami a dalban van, az a cigány beszéd.” Egy erdélyi oláh-cigány közösség nyelvi ideológiája. In: Bari Károly (szerk): *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*. Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő. 31–52.
- Kovalcsik Katalin (1999a), Aspects of Language Ideology in a Transylvanian Vlach Gypsy Community. *Acta Linguistica Hungarica* 46: 269–288.
- Kovalcsik Katalin (1999b), Házastársak közötti zenei verseny a kárpátaljai oláh cigányoknál. *Zenetudományi dolgozatok*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest. 87–111.
- Kratz, Corinne A. (1989), Genres of power: A comparative analysis of Okiek blessings, curses and oaths. *Man* 24(4): 636–656.
- Kroskrity, Paul V. (2004), Language Ideologies. In: Duranti, Alessandro (szerk): *A Companion to Linguistic Anthropology*. Blackwell, Oxford. 496–517.
- Laihonen, Petteri (2008), Language ideologies in interviews. A conversation analysis approach. *Journal of Sociolinguistics* 12(5): 668–693.
- Mills, Sarah (2003), *Gender and Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ochs, Elinor (1992), Indexing Gender. In: Duranti, Alessandro – Goodwin, Charles (szerk): *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge University Press, Cambridge. 335–358.
- Ochs, Elinor (1996), Linguistic Resources for Socializing Humanity. In: Gumperz, John J. – Levinson, Stephen C. (szerk): *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge University Press, Cambridge. 407–437.

- Olivera, Martin (2012), *La tradition de l'intégration. Une ethnologie des Roms Gabori dans les années 2000*. Editions Petra, Paris.
- Piasere, Leonardo (2001), „Müle.” In: Berta Péter (szerk): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I*. Janus–Osiris, Pécs–Budapest. 228–268.
- Piasere, Leonardo (2002), Mare Roma – Az emberek osztályozása és a társadalmi szerkezet. In: Prónai Csaba (szerk): *Cigányok Európában. Kulturális antropológiai tanulmányok 2. Olaszország*. Új Mandátum, Budapest. 213–382.
- Réger Zita (2007), Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 80–116.
- Rézműves Melinda (1998), Az eskü szerepe az oláh-cigány néphagyományban. In: Bari Károly (szerk): *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*. Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő. 19–30.
- Salo, Matt T. – Salo, Sheila M. G. (1977), *The Kalderaš in Eastern Canada*. National Museum of Canada, Ottawa.
- Sbisà, Marina (2001), Illocutionary force and degrees of strength in language use. *Journal of Pragmatics* 33: 1791–1814.
- Silverstein, Michael (1993), Metapragmatic Discourse and Metapragmatic Function. In: Lucy, J. (szerk): *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge. 33–58.
- Silverstein, Michael (2003), Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language and Communication* 23: 193–229.
- Skutnabb–Kangas, Tove (2000), *Linguistic Genocide in Education - or Worldwide Diversity and Human Rights?* Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah NJ – London.
- Stewart Michael S. (1994), *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins–MTA Szociológiai Intézet–Max Weber Alapítvány, Budapest.
- Urla, Jacqueline (1993), Cultural politics in an Age of Statistics: Numbers, Nations, and the Making of Basque Identity. *American Ethnologist* 20: 813–843.
- Wee, Lionel (2004), 'Extreme communicative acts' and the boosting of illocutionary force. *Journal of Pragmatics* 36: 2161–2178.
- Williams, Patrick (2000), A cigány nyelv: a „románész” játék. In: Prónai Csaba (szerk): *Nyugat-Európa. Válogatás Bernard Formoso, Patrick Williams, Leonardo Piasere tanulmányaiból*. Új Mandátum, Budapest. 239–262.
- Williams, Patrick (2005), Cigány házasság. In: Prónai Csaba (szerk): *Cigányok Európában 3. Franciaország*. Új Mandátum–L'Harmattan–MTA ENKI, Budapest. 70–487.
- Zatta, Jane Dick (1989), „»Te has tre mule«. Tabous alimentaires et frontières ethniques.” In: Williams, Patrick (szerk): *Tsiganes: identité, évolution. Actes du Colloque pour le trentième anniversaire des études Tsiganes*. Syros, Paris. 445–466.
- Zatta, Jane Dick (2002), Cigányok, romák – a köztes határok kultúrája. In: Prónai Csaba (szerk): *Olaszország. Válogatás Jane Dick Zatta, Leonardo Piasere, Francesca Manna, Elisabeth Tauber, Paola Trevisan tanulmányaiból*. Új Mandátum, Budapest. 127–212.